

राज्यपाल (Governor)

राज्य कार्यकारिणी ही राज्यपाल, मुख्यमंत्री, मंत्रिपरिषद आणि महाधिवक्ता राज्य यांची बनलेली असते. राज्यपाल, राष्ट्रपती म्हणून, राज्य सरकारचे प्रमुख आहेत. भारतीय राज्यघटनेतील कलम १५३-१६७ हे देशातील राज्य सरकारांशी संबंधित तरतुदींशी संबंधित आहे.

राज्यपाल हे नामधारी प्रमुख किंवा घटनात्मक प्रमुख असतात आणि त्याच वेळी केंद्र सरकार प्रत्येक राज्यात राज्यपाल नामित करते म्हणून ते केंद्राचे एजंट असतात. भूमिकांचे हे द्वंद्व नेहमीच चर्चेत राहिले असून एमपीएससी परीक्षेसाठी ते महत्त्वाचे आहे.

Historical Background (ऐतिहासिक पार्श्वभूमी)

भारत सरकार कायदा १९३५ अन्वये राज्यपाल "राज द्वारे, राज च्या आणि राज साठी (by the Raj, of the Raj and for the Raj)" होते. बी. जी. खेर, के. एन. काटजू आणि पी. सुब्बरायन यांच्या उपसमितीने प्रस्तावित केलेल्या राज्यपालांची निवड व्हावी अशी घटना समितीची इच्छा होती.

- राज्यपाल आणि मुख्यमंत्री यांच्या अधिकारांमधील संघर्षाच्या भीतीने राज्यात नियुक्त राज्यपालांची व्यवस्था निर्माण झाली.
- 1948 च्या घटनेचा मसुदा द्विधा मनःस्थितीचा होता - मसुदा समितीने राज्यपालांची निवड करावी की नामनिर्देशित करावे याचा निर्णय घटना समितीवर सोपवला.

How is a Governor Appointed? (राज्यपालाची नियुक्ती)

भारतीय राष्ट्रपती प्रत्येक राज्यासाठी आपल्या हाताखाली आणि शिक्क्याखाली वॉरंटद्वारे राज्यपालांची नेमणूक करतात. प्रत्येक राज्यासाठी राज्यपाल नामनिर्देशित करण्याची जबाबदारी केंद्र सरकारची आहे.

नोट:

- राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीप्रमाणे राज्यपालपदासाठी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष निवडणूक होत नाही.
- राज्यपालांचे पद हे युनियनच्या कार्यकारिणीचा भाग नसून ते स्वतंत्र घटनात्मक पद आहे. राज्यपाल हे केंद्र सरकारची सेवा करत नाहीत आणि त्यांच्या अधीनही नाहीत.
- संघराज्याने राज्यपालांची नेमणूक करणे आणि भारतात राष्ट्रपतींनी त्यांची नेमणूक करणे हे सरकारच्या कॅनेडियन मॉडेलवर आधारित आहे.

Term of the Governor's Office (राज्यपाल कार्यालयाचा कार्यकाळ)

राष्ट्रपतींच्या आनंदाखातर राज्यपाल हे पद सांभाळत असल्याने त्यांच्या कार्यालयास निश्चित मुदत नसते. राष्ट्रपती राज्यपालांना हटवू शकतात आणि ज्या आधारावर त्यांना हटवले जाऊ शकते ते नियम घटनेत नमूद केलेले नाहीत.

- राज्यपालांची राष्ट्रपतींकडून एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात बदलीही होऊ शकते. त्याची पुनर्नियुक्तीही होऊ शकते.

नोट:

- इंटररेग्रमला (interregnum) परवानगी नाही; त्यानंतर नवीन गव्हर्नर पदाचा कार्यभार स्वीकारेपर्यंत गव्हर्नर 5 वर्षांपेक्षा जास्त (कालावधी संपल्यानंतर) पदावर बसू शकतात.
- राष्ट्रपतींच्या विवेकबुद्धीनुसार संबंधित राज्याच्या उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांची राज्यपालपदी नियुक्तीही राष्ट्रपती कधी आणि कशी योग्य आहे, हे तात्पुरत्या स्वरूपात करता येते. (उदाहरण - राज्यपालांच्या मृत्यूनंतर हायकोर्टाच्या सरन्यायाधीशांची राज्यपालपदी नियुक्ती होऊ शकते.)

Qualifications of Governor's (राज्यपालांची पात्रता)

लोकसभा किंवा राज्यसभेच्या सदस्यांच्या विपरीत किंवा पंतप्रधान किंवा राष्ट्रपतींच्या बाबतीतही ज्यांच्याकडे या पदावर काम करण्यासाठी बैठक घेण्याची पात्रता आहे; राज्यपालांना केवळ दोन पात्रता पूर्ण कराव्या लागतात:

1. तो भारतीय नागरिक असावा
2. तो 35 वर्षांचा किंवा त्याहून अधिक वर्षांचा असावा.

टीप: एखाद्या व्यक्तीला राज्यपाल म्हणून नियुक्त करण्यापूर्वी सरकार दोन गोष्टी पाळल्या पाहिजेत:

- त्या व्यक्तीची राज्याशी संबंधित राज्यपाल म्हणून नियुक्ती केली जात नाही. तो एक बाहेरील व्यक्ती असेल ज्या राज्यात त्याची नेमणूक केली जात आहे त्याच्याशी त्याचा कोणताही संबंध नाही.
- राज्यपाल नियुक्त करण्यापूर्वी राष्ट्रपतींकडून मुख्यमंत्र्यांचा सल्ला घेतला जातो
- वरील दोन्ही अधिवेशने निरपेक्ष नाहीत आणि अनेक घटनांमध्ये केंद्र सरकारने त्याकडे दुर्लक्ष केले आहे, हेही लक्षात घेतले पाहिजे.

Conditions of Governor's office (पदाच्या अटी)

एखाद्या व्यक्तीची राज्यपालपदी नियुक्ती होण्यासाठी काही अटी आहेत :

1. ते लोकसभा आणि राज्यसभेचे सदस्य होऊ शकत नाहीत. जर ते कोणत्याही सभागृहाचे सदस्य असतील, तर त्यांनी कार्यालयात गव्हर्नर म्हणून पहिल्या दिवशी जागा रिकामी करावी.
2. त्याने लाभाचे कोणतेही पद धारण करू नये.
3. त्यांच्या निवासस्थानासाठी त्यांना भाडे न देता राजभवनाची सोय केली जाते.
4. संसद त्याचे वेतन, भत्ते आणि विशेषाधिकार ठरवते.
5. जेव्हा राज्यपाल दोन किंवा अधिक राज्यांची जबाबदारी पार पाडतात, तेव्हा त्याला देय असलेले वेतन आणि भत्ते हे राष्ट्रपती ठरवू शकतील इतक्या प्रमाणात राज्यांकडून वाटून घेतले जातात.
6. त्यांच्या पदाच्या कार्यकाळात संसद त्यांचे वेतन आणि भत्ते कमी करू शकत नाही.
7. त्यांच्या वैयक्तिक कृत्यांच्या बाबतीतही त्याला कोणत्याही फौजदारी कारवाईपासून मुक्तता दिली जाते
8. राज्यपालांना अटक किंवा तुरुंगवास होऊ शकत नाही. त्यांच्या वैयक्तिक कृत्यांसाठी केवळ दिवाणी कार्यवाही सुरू केली जाऊ शकते, तीही दोन महिन्यांची पूर्वसूचना दिल्यानंतर.

Executive Powers of the Governor (राज्यपालांचे कार्यकारी अधिकार)

त्याच्या कार्यकारी अधिकाराखाली खालील गोष्टी येतात:

- राज्य सरकार जी प्रत्येक कार्यकारी कृती करते, ती त्यांच्या नावावर करायची असते.
 - त्यांच्या नावाचा जो आदेश हाती घेण्यात आला आहे, त्याचे प्रमाणीकरण कसे करायचे, त्यासाठीचे नियम राज्यपालांकडून निर्दिष्ट करता येतील.
 - राज्य सरकारच्या कामकाजाचा व्यवहार सोपा करण्यासाठी तो नियम बनवू शकतो/करू शकत नाही.
 - राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि इतर मंत्री यांची नियुक्ती त्यांच्यामार्फत केली जाते.
 - राज्यांमध्ये आदिवासी कल्याण मंत्री नेमण्याची जबाबदारी त्यांची आहे:
1. छत्तीसगढ़
 2. झारखंड
 3. मध्य प्रदेश
 4. ओडिशा
- तो राज्यांच्या अॅडव्होकेट जनरलची नेमणूक करतो आणि त्यांचा मोबदला ठरवतो.

तो खालील लोकांना नियुक्त करतो:

1. राज्य निवडणूक आयुक्त
2. राज्य लोकसेवा आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्य
3. राज्यातील विद्यापीठांचे कुलगुरू
- तो राज्य सरकारकडून माहिती घेतो
- राज्यात घटनात्मक आणीबाणीची शिफारस त्यांनी राष्ट्रपतींकडे केली आहे.
- राज्यात राष्ट्रपती राजवटीत राज्यपालांना राष्ट्रपतींचे एजेंट म्हणून व्यापक कार्यकारी अधिकार असतात.

Legislative Powers of the Governor (राज्यपालांचे वैधानिक अधिकार)

राज्यपालांचे कायदेविषयक अधिकार खालीलप्रमाणे आहेत:

राज्य विधानमंडळ रद्द करणे आणि राज्य विधानसभा बरखास्त करणे हे त्याच्या अधिकारात आहे

- प्रत्येक वर्षीच्या पहिल्या अधिवेशनात ते राज्य विधिमंडळाला संबोधित करतात
- राज्य विधानमंडळात कोणतेही विधेयक प्रलंबित असल्यास, राज्यपाल त्यासंबंधीचे विधेयक राज्य विधिमंडळाकडे पाठवू शकत नाहीत/पाठवू शकत नाहीत.
- जर विधानसभेचा अध्यक्ष अनुपस्थित असेल आणि तोच उपसभापती असेल तर राज्यपाल अधिवेशनाच्या अध्यक्षतेसाठी एखाद्या व्यक्तीची नियुक्ती करतात.

राष्ट्रपती राज्यसभेत 12 सदस्य नामनिर्देशित करतात म्हणून, राज्यपाल विधान परिषदेच्या एकूण सदस्यांपैकी $\frac{1}{6}$ खालील क्षेत्रांमधून नियुक्त करतात:

1. साहित्य
2. विज्ञान
3. कला
4. सहकारी चळवळ
5. समाज सेवा
- राष्ट्रपती लोकसभेत 2 सदस्य नामनिर्देशित करतात म्हणून राज्यपाल राज्य विधानसभेतील 1 सदस्य अँग्लो-इंडियन समुदायातून नामनिर्देशित करतात.
- तो सदस्यांच्या अपात्रतेसाठी निवडणूक आयोगाचा सल्ला घेऊ शकतो

राज्य विधानसभेत सादर केलेल्या विधेयकाच्या संदर्भात, तो हे करू शकतो:

- त्याला संमती देणे
- त्याची संमती रोखून ठेवणे
- बिल परत करणे

विधेयक राष्ट्रपतींच्या विचारासाठी राखून ठेवा (ज्या प्रकरणांमध्ये राज्य विधानमंडळात सादर करण्यात आलेले विधेयक राज्य उच्च न्यायालयाचे स्थान धोक्यात आणते.)

Financial Powers of the Governor (राज्यपालांचे आर्थिक अधिकार)

राज्यपालांचे आर्थिक अधिकार व कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत : राज्य विधिमंडळात राज्याचा अर्थसंकल्प मांडल्याकडे तो पाहतो

- त्यांची शिफारस ही राज्य विधिमंडळात धनविधेयक सादर करण्याची पूर्वअट आहे
- तो अनुदानाच्या मागणीची शिफारस करतो जे अन्यथा दिले जाऊ शकत नाही
- आकस्मिकता निधी ऑफ स्टेट त्याच्या अखत्यारीत आहे आणि अनपेक्षित खर्च भागविण्यासाठी तो प्रगती करतो.

- त्यांच्यामार्फत दर पाच वर्षांनी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते.

Judicial Powers of the Governor (राज्यपालांचे न्यायिक अधिकार)

राज्यपालांचे न्यायिक अधिकार व कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत : शिक्षेविरुद्ध त्याला क्षमा करण्याचे खालील अधिकार आहेत :

1. Pardon
2. Reprieve
3. Respite
4. Remit
5. Commute

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नियुक्ती करताना राष्ट्रपती राज्यपालांचा सल्ला घेतात.

राज्य उच्च न्यायालयाशी सल्लामसलत करून राज्यपाल जिल्हा न्यायाधीशांच्या नेमणुका, पदस्थापना आणि पदोन्नती करतात. राज्य उच्च न्यायालय आणि राज्य लोकसेवा आयोग यांच्याशी सल्लामसलत करून ते न्यायिक सेवांमध्येही व्यक्तींची नेमणूक करतात.

राज्यपालांशी संबंधित महत्त्वाचे संविधान कलम

MPSC इच्छुकांनी राज्यपालांशी संबंधित घटनेतील कलमे जाणून घ्यावीत:

1. कलम 163 : यात राज्यपालांच्या विवेकाधीन अधिकाराविषयी भाष्य करण्यात आले आहे.
2. कलम 256: केंद्राची कार्यकारी शक्ती एखाद्या राज्याला असे निर्देश देण्यापर्यंत विस्तारित करेल जे भारत सरकारला त्या हेतूसाठी आवश्यक वाटेल.
3. कलम 257: संघाची कार्यकारी शक्ती एखाद्या राज्याला राष्ट्रीय किंवा लष्करी महत्त्व देण्याच्या दिशेने घोषित केलेल्या दळणवळणाच्या साधनांची बांधणी आणि देखभाल करण्याच्या दिशेने निर्देश देण्यापर्यंत देखील विस्तारेल:
4. कलम 355: राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार प्रत्येक राज्याचे सरकार चालू राहिल याची खात्री करण्यासाठी "बाह्य आक्रमकता" आणि "अंतर्गत अशांतता" पासून राज्यांचे संरक्षण करण्याचे कर्तव्य हे केंद्र सरकारवर सोपविण्यात आले आहे.
5. कलम 356 : घटनात्मक तरतुदीनुसार राज्य सरकार काम करू शकत नसेल तर केंद्र सरकार राज्याच्या यंत्रणेवर थेट नियंत्रण ठेवू शकते. भारताच्या राष्ट्रपतींची संमती मिळाल्यानंतर राज्याचे राज्यपाल ही घोषणा जारी करतात.
6. अनुच्छेद 357: हे केंद्र सरकारने कलम 356 अंतर्गत जारी केलेल्या घोषणे अंतर्गत विधायी अधिकारांच्या वापराशी संबंधित आहे.

Issues with the office of Governor

नियुक्ती / काढून टाकण्याची प्रक्रिया

- राज्यघटनेत काढून टाकण्याचे कोणतेही कारण नमूद केलेले नसल्यामुळे राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या आनंदापर्यंत पदावर असतात.
- यामुळे नियुक्ती प्रक्रियेत अनुकूलता निर्माण होते आणि कमी सक्षम व्यक्तींच्या बाजूने चांगल्या प्रकारे योग्य असलेल्या उमेदवारांकडे दुर्लक्ष केले जाते.

केंद्रातील एका राजकीय पक्षाचा एजंट म्हणून काम करणे

- नियुक्तीत पक्षपातीपणा आणि घटनेतील कार्यकाळाची कोणतीही सुरक्षा नसल्यामुळे राज्यपालांचे पद अनेकदा राज्य आणि केंद्र सरकार यांच्यातील सेतूचे काम करण्याऐवजी केंद्र सरकारचे कठपुतळी/एजंट म्हणून काम करते.

हंग विधानसभामधील पक्षपाती भूमिका

- राज्य विधानसभा निवडणुकीत कोणत्याही एका पक्षाने / निवडणूकपूर्व आघाडीने बहुमताने जागा जिंकल्या नसतील तर सरकार स्थापन करण्यासाठी एखाद्या पक्षाला / युतीला आमंत्रित करण्यास तो / ती स्वतंत्र आहे.
- उदा. कर्नाटकात राज्यपालांनी निवडणुकीत बहुमताच्या जागा जिंकणाऱ्या निवडणूकोत्तर युतीच्या नेत्याला आमंत्रित करण्याऐवजी सर्वात मोठ्या पक्षाला सरकार स्थापन करण्यासाठी आमंत्रित केले होते.

एखादे विधेयक राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवण्याच्या अधिकाराचा गैरवापर

- राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ काही विशिष्ट राज्याची विधेयके राखून ठेवणे हा त्यांचा घटनात्मक विवेकबुद्धी आहे.
- या अधिकाराचा गैरवापर करून राज्य विधानसभेच्या कायदा तयार करण्याच्या प्रक्रियेत, विशेषतः केंद्र सरकारला अस्वस्थ करणाऱ्या विधेयकांसाठी अनेकदा राज्यपाल हस्तक्षेप करतात.

आपत्कालीन अधिकारांचा गैरवापर

- विशेषतः केंद्रातील सत्ताधारी पक्ष संबंधित राज्यापेक्षा वेगळा असताना, राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करण्याची शिफारस राज्यपाल अनेकदा करताना आढळून आले आहेत.

निवडून आलेल्या सरकारला बगल देणे

- राज्य सरकारांना न सांगता थेट राज्य अधिकाऱ्यांना आदेश देणे किंवा सार्वजनिक कार्यालयांना भेटी देणे, असे प्रकार राज्यपालांना आढळून आल्याची उदाहरणे आहेत.
- हे त्याच्या / तिच्या घटनात्मक आदेशाच्या विरोधात आहे कारण तो केवळ एक नाममात्र प्रमुख आहे आणि राज्यात काँग्रेसच्या सल्ल्यानुसार कार्य करणे अपेक्षित आहे.

S.R. Bommai Judgment

एस. आर. बोम्मई प्रकरणात (१९९४) सरकारिया आयोगाच्या शिफारशीनंतर सर्वोच्च न्यायालयाने हे अधोरेखित केले की, घटनात्मक यंत्रणांच्या विघटनामुळे एखाद्या राज्यात कारभार चालविण्यात केवळ अडचण नव्हे, तर आभासी अशक्यता दिसून येते.

- सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे की, अशा प्रकारच्या ब्रेकडाउनबद्दल राष्ट्रपतींचे व्यक्तिनिष्ठ समाधान न्यायालयीन तपासणीच्या पलीकडचे असले, तरी ज्या साहित्यावर असे समाधान आधारित होते, त्याचे विश्लेषण राज्यपालांच्या अहवालासह न्यायसंस्थेकडून नक्कीच केले जाऊ शकते.
- राष्ट्रपती राजवट मनमानी लागू केल्यानंतर निलंबित करण्यात आलेली अरुणाचल प्रदेश आणि उत्तराखंडमधील सरकारे कोर्टाने पुन्हा स्थापन केली.

सर्वोच्च न्यायालयाने घटनात्मक यंत्रणांच्या अपयशाच्या उदाहरणांचे चार प्रमुखांमध्ये वर्गीकरण केले:

- राजकीय संकटे
- अंतर्गत तोडफोड
- भौतिक बिघाड
- केंद्रीय कार्यकारिणीच्या घटनात्मक निर्देशांचे पालन न करणे.

Other Cases and Recommendation (इतर प्रकरणे आणि शिफारस)

नबाम रेबिया निकाल (२०१६)

- सर्वोच्च न्यायालयाने नबाम रेबिया च्या निकालात (२०१६) राज्यपालांच्या विवेकबुद्धीचा वापर कलम १६३ चा वापर मर्यादित असून त्याची कृतीची निवड अनियंत्रित किंवा काल्पनिक असू नये, असा निर्णय दिला.
- ही एक निवड असली पाहिजे जी तर्काने निर्धारित केली गेली आहे, चांगल्या विश्वासाने प्रेरित केली गेली आहे आणि सावधगिरीने संयमित केली गेली आहे.

प्रशासकीय सुधारणा आयोग (१९६८)

- प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने (१९६८) शिफारस केली की, राष्ट्रपती राजवटीसंबंधी राज्यपालांचा अहवाल वस्तुनिष्ठ असावा आणि राज्यपालांनीही या संदर्भात स्वतःचा निर्णय घ्यावा.

राजमंत्रर समिती(१९७१)

- राजमंत्रर समितीने (१९७१) भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३५६ व ३५७ हटविण्याची शिफारस केली. कलम ३५६ अन्वये केंद्रातील सत्ताधारी पक्षाच्या मनमानी कारभाराविरुद्ध संरक्षणाच्या दृष्टीने आवश्यक तरतुदींचा समावेश घटनेत करावा.
- राज्याच्या राज्यपालांनी स्वतःला केंद्राचे एजंट समजू नये, तर राज्याचे घटनात्मक प्रमुख म्हणून आपली भूमिका पार पाडावी, यावर राजमंत्रर समितीने भर दिला.

सरकारिया आयोग (1988)

- सरकारिया आयोगाने (१९८८) अशी शिफारस केली की, राज्यातील घटनात्मक यंत्रणांची मोडतोड पूर्ववत करणे अपरिहार्य ठरते, तेव्हा अत्यंत क्वचित प्रसंगी कलम ३५६ चा वापर केला जावा.
- कलम ३५६ अन्वये कारवाई करण्यापूर्वी राज्य सरकारला संविधानानुसार कामकाज होत नसल्याचा इशारा द्यावा, अशी शिफारस आयोगाने केली.

"न्यायमूर्ती व्ही. चेल्या आयोग" (2002)

- "न्यायमूर्ती व्ही. चेल्लिया कमिशन" (२००२) यांनी अशी शिफारस केली आहे की कलम २५६, २५७ आणि ३५५ अंतर्गत सर्व कृती थकविल्यानंतर कलम ३५६ चा वापर काटकसरीने आणि केवळ शेवटच्या उपाय म्हणून केला पाहिजे.

पंची कमिशन

- "पंची कमिशन" ने या कलम 355 आणि 356 मध्ये सुधारणा करण्याची शिफारस केली. केंद्राकडून होणाऱ्या गैरवापराला आळा घालण्याचा प्रयत्न करून राज्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला.

Way Forward (उपाय)

एस.आर. बोम्मई च्या निर्णयाची अंमलबजावणी करणे

- ज्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाला राज्यात आणीबाणी लागू करण्याच्या कारणाने दुर्भावनापूर्ण आणि अवाजवी असल्याचे कारण देऊन चौकशी करण्याची परवानगी मिळते.

राज्यपालांच्या नेमणुका आणि काढून टाकण्यासाठी एक ठोस प्रक्रिया विकसित करणे

- पंची कमिशन आणि सरकारिया आयोगांनी सुचविल्याप्रमाणे, निर्दोष चारित्र्य आणि गुणवत्तेच्या आधारे राज्यपालांची निवड केली जावी आणि त्यांना निश्चित कार्यकाळ प्रदान केला जावा.

राज्यपालपदासाठी आचारसंहिता विकसित करणे

- सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि या क्षेत्रातील इतर घटनात्मक तज्ञांसह केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या पूर्व सल्लामसलत आणि सहमतीने.

घटनात्मक तत्वांचे समर्थन करणे

- राज्यपालांनी केंद्रातील सत्ताधारी पक्षाच्या संकुचित राजकीय हितसंबंधात काम करण्याऐवजी राज्यघटनेची भावना कायम ठेवून घटनात्मक नैतिकता जोपासली पाहिजे.